

**ВІДДІЛ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
КОНОТОПСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

**КОНОТОПСЬКИЙ МІСЬКИЙ
КРАСЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
ім О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО**

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ

Випуск XIV

**Н І Ж И Н
Видавець ПП Лисенко М.М.
2 0 2 3**

УДК 727.6/7(039)
К-64

Рекомендовано до друку
Науково-методичною радою
Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О. М. Лазаревського
(протокол № 10 від 31 серпня 2023 р.)

Рецензенти:

Луняк Є.М., доктор історичних наук
Моціяка П.П., кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Верба Н. П. (головний редактор),
Акічев Ш. М., Несвідоміна Н. В.

Відповідальний за випуск – Верба Н. П.

Конотопські

К-64 **читання** : зб. наук. пр. / ред. кол.: Верба Н. П. (гол. ред.), Акічев Ш. М., Несвідоміна Н. В. : Відділ культури і туризму Конотоп. міськ. ради Сумськ. обл., Конотоп. міськ. краєзнав. музей ім. О. М. Лазаревського. Вип. XIV. Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2023. 294[2] с.
ISBN 978-617-640-575-7

«Конотопські читання» 2023 – збірник публікацій за результатами XIV читань Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М. Лазаревського. Висвітлює історію м. Конотоп у контексті історії України, історію козацтва та Гетьманщини, розвиток культури і науки краю, актуальні проблеми музейної та пам'яткоохоронної справи.

Видання розраховане як для фахівців: істориків, археологів, музеєзнавців, так і для широкого загалу читачів – усіх, хто цікавиться пам'яткознавством, пам'яткоохоронною справою, музеєзнавством, історією і культурою краю та України в цілому.

УДК 727.6/7(039)

ISBN 978-617-640-532-0

© КМКМ ім. О. М. Лазаревського, 2023
© Видавець ПП Лисенко М.М., 2023

них Мамаїв (Назар та Тиміш). Скоріше за все, вони мали тісний зв'язок з самим містом Батурином, який на той час був столицею козацької України. Ймовірно, що ці козаки, походили із самого Батурина, або ж із якихось містечок (як то – міста Конотоп, Бахмач, Борзна, Ніжин), чи сіл і хуторів поблизу нього.

На завершення нашого дослідження наведемо цікаву статистику з інтернет-програми «Рідні», стосовно поширення прізвища «Мамай» на теренах України [6]. За останніми наявними даними (на 2013 рік) прізвище «Мамай» в Україні носило 1741 жителів (як чоловік, так і жінок), що ставило його на 2670 місце в Україні за поширенням. І що важливо, – найчастіше прізвище «Мамай» зустрічається на Сіверщині, особливо в районі міста Глухова, котрий був останньою столицею Української Гетьманської держави у XVIII ст.

Джерела та література

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Том 5. Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року. Київ: Наукова думка, 2008. 568 с.
2. Гоголь Н. В. Избранные сочинения в двух томах. Том 1. Москва: Худож. лит-ра, 1978. 574 с.
3. Енциклопедія історії України. Том 5 (Кон - Кю). Київ. 2008. 568 с. :іл.
4. Енциклопедія історії України. Том «Україна – Українці». Кн. 2. Київ. 2019. 835 с. :іл.
5. Куринь (Запорозька Січ) – Вікіпедія (wikipedia.org) <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%83%D1%80%D1%96%D0%BD%D1%8C>
6. Мамай – карта і походження прізвища | Ridni – <https://ridni.org/karta/%D0%BC%D0%B0%D0%BC%D0%B0%D0%B9>
7. Эварницкий Д. И. (Яворницкий Д. И.). Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Санкт-Петербург: Издание Л. Ф. Пантелеева, 1888. Ч. 1, 2. 447 с. Київ: Веселка, 1995). (Факсимільне перевидання).
8. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Редколегія П. С. Сохань (відп. редактор) та ін. Київ. Наук. думка, 1990. (Пам'ятки іст. думки України). Текст укр. та рос. мовами. Том 1. 592 с..

Власенко В.М.

До біографії Павла Ковжуна (за матеріалами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України)

Під час великих соціальних катаклізмів (війни, революції...) відбуваються міграції великої кількості населення. Після 24 лютого 2022 р. українці стали безпосередніми учасниками цього процесу. Мільйони

наших співвітчизників змушені були змінити місце свого постійного перебування в країні або виїхати за межі батьківщини. Подібна ситуація була і під час Української революції 1917–1921 рр. Чимало уродженців Східної Галичини і Волині брало участь у розбудові державних інституцій і культурного життя Української Народної Республіки й Української Держави (гетьманат), а вихідці з Великої (Наддніпрянської) України працювали на користь Західноукраїнської Народної Республіки. Серед тих, хто народився на Західній Україні і під час революції опинився в Конотопі, був і відомий митець і мистецтвознавець, видавець і журналіст, військовий і громадський діяч Павло Ковжун (1896–1939). Його постать, мистецька і редакційно-видавнича діяльність привертала увагу дослідників. Гасла про нього є в енциклопедично-довідкових видання (Енциклопедія українознавства, Енциклопедія Сучасної України, Wikipedia та ін.). Побачили світ праці про мистецьку творчість ще за його життя [1] та після смерті [2–5], діяльність на ниві редакційно-видавничої справи [6–8], каталог виставок його робіт [9], біобібліографічний довідник [10], спогади [11], в яких згадується і короткотермінове перебування митця в Конотопі.

Виявлені нещодавно документи і матеріали фонду «Управління преси та інформації УНР» (ф. 1113), що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, розкривають нові епізоди життя митця, уточнюють окремі аспекти його діяльності під час Української революції 1917–1921 рр. Це – його особова справа (грудень 1920 р. – лютий 1922 р.). Вона містить різноманітні документи. Серед них – заява про прийом на роботу до Міністерства преси та пропаганди УНР (на посаду, пов'язану з мистецтвом або журналістикою) від 24 грудня 1920 р. (Львів), до якої додавався зразок виготовленого П. Ковжуном плакату та написані ним кореспонденції до кількох українських видань [12, арк. 1–3], прохання на ім'я директора департаменту пропаганди про призначення на відповідну його фаху посаду [12, арк. 4], наказ міністра О. Ковалевського про призначення на посаду в. о. інструктора-організатора при департаменті пропаганди й інформації з 20 січня 1921 р. (Львів) [12, арк. 5], низка фінансових документів (про сплату гербового збору тощо) [12, арк. 6–9].

Важливим джерелом до біографії, мистецької та журналістської діяльності П. Ковжуна є його персональна картка (анкета, яка власноруч заповнювалася співробітником установи при прийомі на роботу), де вказувалися місце і дата народження (3 жовтня 1896 р. (ст. ст.), с. Костюшки Овруцького пов. Волинської губ.), місце постійного проживання (с. Триліси Васильківського пов. Київської губ.), національність (українець), віросповідання (православний), володіння мовами (українська (рідна), російська, польська), освіта (Київська художня

школа (1915), студент I курсу графічного відділу Української академії мистецтв), відношення до військової повинності (1915 р. достроково призваний до армії, 1918 р. закінчив війну у званні поручика 311-го Кременецького пішого полку (п. п.); поручик Армії УНР), сімейний стан (дружина – Тамара Максимільянівна, яка народилася 28 січня 1904 р. (ст. ст.), православна).

Щодо попередньої служби та громадської діяльності П. Ковжун зазначив, що за браком місця вказав лише головні факти. В українській пресі працював з 1912 р. (часописи «Маяк», «Огни», «Дзвін», «Село» та ін.). Військова служба – прапорщик і підпоручик 410-го Усманського п. п.; поручик 311-го Кременецького п. п.; начальник прес-бюро Українського генштабу часів Центральної Ради; редактор і член редколегії часописів «Україна» (Ясси), «Козацька Думка» (Гура-Гумора), «Голос часу» (Ясси), «Вістник Ком. Румфронту» (Ясси) (ймовірно, «Вісник Національно-Обласних Комісарів Румфронту» – В. В.), «Воля» (Конотоп), начальник штабу чернігівського повстанського загону отамана Ангела і т. д. Громадська діяльність – голова полкової ради 410-го Усманського п. п.; голова Української ради 109-ї пішої дивізії; голова ради 311-го Кременецького п. п.; голова Української ради 26-го корпусу; редактор фронтових газет, представник київських громадян до Головного отамана військ УНР в Радзивиліві (нині Радивилів); член видавництва «Грунт» та літературно-мистецької групи «Музагет» і т. д. [12, арк. 11зв–12]. Зауважимо, що редакторство конотопською щоденною політичною, економічною та літературною газетою «Воля» підтверджується й іншими джерелами. Газета почала виходити у грудні 1918 р. Побачило світ 36 номерів. Співредактор – поет і літературний критик Яків Савченко [13, 74]. У Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського зберігається лише одне число газети (№ 6 від 13 грудня 1918 р.).

На запит Військового міністерства УНР П. Ковжун подав анкетні дані щодо його військової підготовки. Вони уточнюють інформацію персональної картки. Зазначається, що він є поручиком піхоти, закінчив 2-гу Житомирську школу прапорщиків Південно-Західного фронту, брав участь в українзації російських частин на початку революції, наказом по штабу Дієвої Армії № 185 § 1 від 20 жовтня 1920 р. був зарахований на дійсну службу до української армії, невдовзі звільнений зі штабу Дієвої Армії у зв'язку зі скороченням штату, за сприяння Міністерства освіти УНР мав вступити до Краківської академії мистецтв [12, арк. 14зв–15].

Ще більш інформативними і точними (з посиланнями на відповідні накази військових частин і постанови громадських інституцій) є дані, що подані у послужному списку П. Ковжуна періоду Української революції від 27 травня 1921 р. (Львів). У 1917 р. він був головою полкової ради 410-го Усманського п. п. (4–28 квітня), дивізійної ради 103-ї пішої диві-

зії (28 квітня – 26 травня), полкової ради 311-го Кременецького Українського полку 78-ї Української пішої дивізії (30 травня – 6 червня), дивізійної ради 78-ї Української пішої дивізії (6–17 червня), корпусної ради 26-го Українського корпусу (армії) (17 червня – 24 жовтня), редактором офіційної військової газети «*Козацька думка*» (17 червня – 24 жовтня), членом армійської Української ради ІХ Армії (27 жовтня – 18 листопада) й фронтової Української ради Румунського фронту (з 18 листопада).

У 1918 р. він – редактор офіційної газети «*Україна*» (1 січня – 10 березня), офіціозу (друкований орган) Надзвичайної української місії до румунського короля «*Голос часу*» (20 січня – 10 березня), офіційної газети «*Вістник Румунського фронту*» (1 лютого – 10 березня), член військової комісії Надзвичайної місії до короля Румунії (Д-р Т. Галіп, інженер Є. Голіцинський) (15 січня – 10 березня), помічник начальника пресквартири Українського генерального штабу (4 квітня – 12 вересня), співробітник офіційної газети Військового міністерства УНР «*Відродження*» (18 травня – 12 вересня), начальник політичного відділу штабу Республіканських військ Чернігівщини і Полтавщини (17 вересня 1918 р. – 12 січня 1919 р.), редактор офіційної газети штабу Республіканських військ Чернігівщини і Полтавщини «*Воля*» (19 вересня 1918 р. – 12 січня 1919 р.).

У 1919 р. П. Ковжун – начальник штабу «*Куреня смерті*» імені кошового отамана Івана Сірка (13 січня – 10 лютого), начальник штабу повстанських військ УНР Чернігівщини отамана Ангела (квітень – 10 липня), інструктор повстанського відділу штабу Дієвої Армії (10 липня – листопад). Зауважимо, що командиром «*Куреня смерті*» був отаман Ангел (Євген Ангел), з яким П. Ковжун познайомився 1917 р. у Києві, куди періодично приїздив у службових справах.

У 1920 р. він – начальник штабу Повстанської Правобережної бригади імені Пилипа Орлика (лютий – 11 травня), помічник начальника ІІ-го відділу і начальник центральної агентури 6-ї стрілецької дивізії Армії УНР (14 травня – 10 червня), редактор офіційної газети Генерального штабу «*Українське гасло*» (21 червня – 21 липня), штатний співробітник часописів «*Україна*» й «*Українське слово*» (21 червня – 3 жовтня), художник штабу Дієвої Армії УНР (жовтень – 20 грудня). А з 20 січня 1921 р. був інструктором Міністерства преси та пропаганди УНР. Наприкінці списку П. Ковжун зауважив, що перерва у службі з листопада 1919 р. по січень 1920 р. була пов'язана із хворобою на висипний і поворотний тиф [12, арк. 16–17].

У наступних документах (заяви, прохання, накази) йдеться про переведення П. Ковжуна до складу «*Українпрес*» (м. Тарнів) (17 жовтня 1921 р.), на посаду в. о. начальника відділу преси Міністерства преси та пропаганди УНР (21 жовтня 1921 р.), референта преси (голова філії Українпреси) у Львові (22 жовтня 1921 р.), про виплату заборгованості

по зарплаті [12, арк. 18–25]. Зауважимо, що наприкінці 1921 р. П. Ковжун, як і уродженець Конотопщини архітектор Сергій Тимошенко, – один із засновників Гуртка діячів українського мистецтва у Львові [14, 178].

Останній документ – звернення П. Ковжуна до керівництва міністерства про нагальну матеріальну допомогу, оскільки його дружина, яка півтора місяці як народила дитину, хворіє, прикута до ліжка, бракує грошей і їжі. Павло Максимович у відчай пише: *«Моє положіння до того критичне, що переходить всякі межі і я сам собі дивуюся, як я до сього часу терплю і переносиу муки нашої загальної гіркої долі... Ради Бога нехай мені виплаять гроші, належні мені по закону, аби я на них міг виїхати будь-куди в село, бо інакше моя родинна трагедія скінчиться своєю смертю трьох осіб. Я жалію, що зараз не в Тарнові, там би я ходив про «Бристолю» (готель, де перебували Головний отаман і члени Уряду УНР) і просто кричав»* [12, арк. 26].

Отже, документи і матеріали особової справи Павла Ковжуна розкривають широкий спектр його діяльності (мистецтво, журналістика, редакторство, військова служба, розвідка і контррозвідка, участь в українському повстанському русі, зокрема на Конотопщині) в період Української революції 1917–1921 рр. Оприлюднена інформація може бути використана для коригуванні гасел в енциклопедично-довідкових виданнях та працях.

Джерела та література

1. Ласовський В. Пабло Ковжун : (Нарис на весело) // Назустріч. 1935. Ч. 7. С. 1–2.
2. Голубець М. Павло Ковжун. Львів, 1939. 32 с.
3. Гординський С. Павло Ковжун. 1896–1939. Краків ; Львів : Укр. вид-во, 1943. 64 с.
4. Попович В. Павло Ковжун. [1896–1939] // Нотатки з Мистецтва. 1974. Ч. 14. С. 17–25.
5. Кіс-Федорук О. Історичність Павла Ковжуна в українському мистецтві // Образотворче мистецтво. 2007. № 2. С. 4–7.
6. Мокрицький Г. П. Павло Ковжун – редактор першого військового часопису УНР // Українська періодика : історія і сучасність : доп. та повідомл. четвертої Всеукр. наук.-теор. конф. 19–20 груд. 1997 р. Львів, 1997. С. 280–282.
7. Сирота Л. Літературна група «Митуса» і Павло Ковжун // Народознавчі зошити. 1998. Зош. 5 (23). С. 538–547.
8. Серета О. Павло Ковжун – редактор і видавець: вдалі проекти і нереалізовані задуми // Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника. 2017. Вип. 9. С. 150–160.
9. Павло Ковжун (1896-1939). Каталог виставки / Львівська картинна галерея; упоряд. : В. Сусак, Р. Фіголь. Львів, 1991. 28 с.
10. Павло Ковжун. Творча спадщина художника: матеріали, біобібліогр. довід. / упоряд. : І. Мельник, Р. Яців. Львів, 2010. 256 с.

11. Дудко Ф. Памяті Павла Ковжуна: Як я видавав із П. М. Ковжуном сатиричний журнал (Спомин зперед 20 років) // Літературно-науковий додаток «Нового Часу». 1939. Ч. 22. С. IV.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України., ф. 1113, оп. 3 ос, спр. 21. 26 арк.
13. Газети України 1917–1920 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : кат. / авт.-уклад. : О. А. Вакульчук (керівник), О. С. Залізнюк ; НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Київ, 2014. 436 с.
14. Кіс-Федорук О. Павло Ковжун і мистецький процес в Галичині (1920-і – 1930-і рр.) // «Педагогічні аспекти підготовки викладачів з візуального мистецтва та дизайну : сучасність і перспективи» та «Актуальні питання мистецтвознавства : виклики XXI століття» // Збірник матеріалів Міжнар. наук.-метод. конф. професорсько-викладацького складу і молодих учених в рамках IX Міжнар. форуму «Дизайн-освіта 2017», м. Харків, 9–12 жовтня 2017 року. Харків : ХДАДМ, 2017. С. 176–179.

Гамалія В.М., Руда С.П.

Академік Марія Павлова – родом із Чернігівщини

Марія Павлова – одна з перших вітчизняних жінок-вчених, які народилися в XIX столітті, пережили війни і революції, перенесли соціально-політичні пертурбації, але зуміли зробити відчутний внесок у розвиток обраної для кожної з них галузі науки. Дослідження життя і творчості цих жінок входить до пріоритетних напрямів, що розробляються сучасними істориками науки.

М. В. Павлова – перша жінка-академік Всеукраїнської академії наук та університету, перша жінка-палеозоолог в Російській імперії, засновник палеозоологічної школи.

Батько її, Василь Степанович (Стефанович) Гортинський (1819–1889), належав до старовинного малоросійського роду. Обравши своєю спеціальністю медицину, вступив до медичного факультету Імператорського московського університету. У 1842 році, по закінченню з відзнакою університету, В. С. Гортинський був відправлений до Кронштадта як військово-морський лікар. У 1845 році його перевели в Україну, до повітового міста Козелець Чернігівської губернії. Впродовж десятирічної лікарської практики В. С. Гортинський вивчив особливості свого краю та написав манускрипт «Медико-географічний опис округів Чернігівської губернії» (1856), в якому було наведено фізико-географічну характеристику Чернігівської губернії, її адміністративний устрій, відомості щодо складу народонаселення та його захворювань, а також щодо

тримали рішення Райвиконкому, керуючись тим, що перші апостоли і перші християни молилися в синагогах, катакомбах, на цвинтарях [12,4]. Власне, обране місце цілком відповідало християнським канонам.

Згідно із іншою версією, місце для побудови молитовного будинку надала парафіянка хрестовоздвиженської громади. Вона запропонувала побудувати його на своїй присадибній ділянці [11], але у цей час на місці сучасної церкви знаходився єврейський цвинтар [8]. Тим паче, що міська влада, по правій стороні вулиці Карла Марса (нині Козацька-прим.авторки), дозволила зводити житлові будинки тільки з середини 50-х рр. XX ст [9].

У другій половині 40-х рр. XX ст. на Кіровоградщині розпочався спад релігійного піднесення, і завдяки цьому зменшилася кількість церковних громад. У 1948 р., на її теренах, чисельність недіючих церковних будівель зросла. Вони використовувалися, як зерносховища або стояли порожні [13,229]. І тільки завдяки активній діяльності благочинного Чигиринського округу протоієрея Пилипа Литвиненка та єпископа Кіровоградського і Чигиринського Михайла (Рубинського), обласна влада дозволила розпочати будівельні роботи в м. Чигирин [1].

Архітектура православного храму завжди мала відповідати конструктивній формі зразків єрусалимських святинь [12,12]. Але ще з 20-х рр. XX ст. більшовицька влада «При видачі дозволів на будівництво молитовних будинків» вимагала, «щоб плани будівлі мали тип звичайного житлового помешкання», яке у будь-який час можна було пристосувати «під культурно-освітні потреби» [5,48]. За благословінням єпископа Кіровоградського і Чигиринського Михайла (Рубана), керував роботами благочинний Чигиринського округу (РПЦ) протоієрей Пилип Литвиненко [1]. Очевидці свідчать: будівлю перекрыли, наклали стелю, добудували притвор, вівтар та змонтували іконостас. На даху сакральної споруди була встановлена металева баня і хрест [9].

Функцію постачальника у Воздвиженській церковній громаді виконував помічник старости Ключник Лаврентій Гнатович [7]. Власне, він транспортував із м. Києва листи заліза для перекриття даху у будівлі. Майже кожен парафіянин, щоб прискорити будівництво, приносив з свого обійстя будівельні матеріали. Значну роль у даному процесі відіграв голова місцевого колгоспу (ім. Леніна) Моргун: надавав транспорт, яким привозили на будівельний майданчик дерево, цеглу, пісок, глину та інші матеріали. За його ініціативою, підсобниками на будівництві працювали парафіяни пенсійного віку, які не залежали від робочого процесу і утисків партійного керівництва [8]. Їжу готували у дворі церкви і двічі на день годували працівників [9].

З вересня 1949 р. в СРСР заборонялося розширення молитовних будинків за рахунок побудови нових приміщень чи будь-яких прибу-